

“LÂ DARARA VE LÂ DIRÂRA” KÜLLÎ KÂİDESİ ÇERÇEVESİNDE İSLÂM'DA ÇEVRE HUKUKU (*)

Hasan ELLEK (**)

Öz

Kur'ân, çevrede bulunan kaynakların insana emanet olarak verildiğini ve bu emaneti israf etmeden dengeli bir şekilde kullanması gerektiğini; aksi takdirde hem insana hem de diğer varlıklara birçok zararlı etkisinin olacağını bildirmiştir. Hz. Peygamber de insanın çevresindeki varlıklara karşı nasıl bir tutum içerisinde bulunması gerektiği hususunda önemli mesajlar vermiştir.

İslâm hukukunda “zarar ve mukabele-i bi'z-zarar yoktur” küllî kaidesine göre insan, bir başkasına zarar verecek bir davranış içerisine giremez, zarara zararla karşılık veremez. Bu sebeple İslâm hukukunda çevredeki kaynaklara zarar verecek her türlü eylem yasaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Lâ Darara ve Lâ Dirâra, Küllî Kaide, Çevre, Yapay Çevre, Çevre Hukuku.*

Environment Law in Islam Within the Framework of the Infinite Principle of “Lâ Darara Velâ Dirâra”

Abstract

The Quran states that resources in the environment are entrusted to the people and these entrust should be used in a balanced way without wasting; otherwise they may have many harmful effects both for the people and for the other wealth. Prophet Muhammad also gave important messages about how people should behave towards the assets around them.

In the Islamic law, according to the infinite principle of “It is forbidden to respond to damage with damage”, you cannot enter behaviour that damages someone, and you cannot respond to damage with damage. Therefore, in the Islamic Law prohibits any kind of actions which harm the resources in the environment.

Keywords: *Lâ Darara ve Lâ Dirâra, Infinite Principle, Environment, Artificial Environmental, Environment Law.*

*) Bu makale, 24-26 Ekim 2013 tarihinde Gümüşhane Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu'nda “Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığında Çevre Hukuku” adıyla sunulan poster bildirinin geliştirilerek makale haline dönüştürülmüş şeklidir.

**) Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü (e-posta: ellekhasan@gmail.com).

GİRİŞ

Bu makalede, ilk önce kâinatın insanoğluna bir emanet olduğu üzerinde durulacak daha sonra da “zarar vermeme” ilkesinden hareketle çevreden yararlanırken dikkat edilmesi gereken hususlar, Kur’ân ve hadisler ışığında incelenecek; İslâm hukukunda fukahanın çevrenin korunmasına yönelik verdiği hükümler tespit edilmeye çalışılacaktır.

Sözcük olarak yöre, ortam, bölge, etraf, civar ve muhit¹ gibi anlamlarda kullanılan “çevre” kavramı, ilk bakışta ne kadar açık ve kolay anlaşılabilir görünse de, içeriği belirlenmeye çalışıldıkça, kavramın ne kadar karmaşık, kapsamının geniş ve sınırlarının çizilmesinin zor olduğu ortaya çıkmaktadır. *Genel bir tanımla çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süreç içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belli bir zamandaki toplamıdır.* Kavramı belirginleştirmek için bu tanımı derinleştirmek gerekirse, bazı temel öğelerin altı çizilebilir. Bunların insanla birlikte bütün varlıkların eylemlerini etkileyen ya da etkileyebilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal nitelikteki tüm etkenler olduğu görülmektedir.²

Çevre kavramı, nitelik açısından fiziksel ve toplumsal çevre biçiminde ikiye ayrılır. Fiziksel çevre, insanın içinde yaşadığı, varlığını, özelliğini ve niteliğini fiziksel olarak algıladığı ortamdır. Fiziksel çevre, oluşumu bakımından doğal çevre ve yapay çevre olarak ikiye ayrılabilir. Doğal çevre, insanın oluşumuna katkıda bulunmadığı, hazır bulunduğu çevredir. Aslında insan da bu doğal çevrenin bir parçasıdır. Doğal çevrenin bileşenleri canlı ve cansız olmak üzere iki grupta toplanır. İnsan, bitki ve hayvan toplulukları, doğal çevrenin canlı öğelerini oluşturmaktadır. Canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan hava, su, toprak ile yer kabuğunu oluşturan katmanlar ve yeraltı kaynakları ise, doğal çevrenin cansız öğeleridir. Yapay çevre, insanın bilgi ve kültür birikimine dayanarak, doğal çevresinde bulmuş olduğu yeraltı ve yerüstü zenginliklerini kullanarak kendisinin oluşturduğu çevreyi anlatır. Toplumsal çevre ise, fiziksel çevre içinde bulunan insanların ekonomik, toplumsal ve siyasal dizgeleri çerçevesindeki ilişkilerinin tümünü oluşturur. En basit komşuluk ilişkilerinden başlayarak alışverişe, eğitime, çalışma koşullarına, yöneten-yönetilen ilişkilerine kadar uzanan ve toplumsal yaşam koşullarını belirleyen bu resmi ve resmi olmayan ilişkiler, davranışlar toplumsal çevrenin kapsamına dâhildir.³

Fiziksel çevre içinde su, toprak, hava, hayvan ve bitkiler yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli en önemli kaynaklardır. Bu kaynakların dengesiz biçimde kullanılması sonu-

1) *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2010, s. 527; Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, Kubbealtı, 4. bs., İstanbul 2011, C. I, s. 573; Macit, Yunus, *H. Peygamber’in Sünneti’nde Çevre*, Trabzon 2000, s. 15; *Meydan Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I-XXIV, Milliyet, İstanbul trs., C. V, s. 2663.

2) Keleş, Ruşen – Hamamcı, Can – Çoban, Aykut, *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, 6. bs., Ankara- İstanbul 2009, s. 51.

3) Keleş – Hamamcı – Aykut, *Çevre Politikası*, s. 53-55.

cu oluşan zarar, insanın beden ve ruh sağlığına etki ettiği gibi, diğer canlıların gelişmesi ve verimlilikleri üzerine de etkisi olabilmektedir. Bu zarar, cansız varlıklarda ekonomik kayıplar şeklinde de görülebilmektedir.

Çevre bozulması, toplumun refah düzeyinin iki yönden azalmasına sebep olmaktadır. Bu olgunun ortaya çıkardığı zarar, toplumun refah seviyesini doğrudan etkilerken, diğer taraftan bu zararın giderilmesi ve kontrol altına alınabilmesi için yapılan harcamalar, mal ve hizmet üretimini azaltmak suretiyle dolaylı biçimde etkili olmaktadır.⁴

Savaşların çevreye verdiği tehdit ve zarar ise, savaşta kullanılan silahların veya başvurulan yöntemlerin ya da çatışma kaynaklı toplu göç hareketlerinin neden olduğu dolaylı zararlardır. Çatışma kaynaklı güvenli bölgelere yönelik toplu göç hareketleri, göç güzergâhında bulunan doğal çevrenin zarar görmesi ihtimalini gündeme getirmektedir. Savaşlardan geriye kalan patlamamış mühimmat, tahrip edilmiş savaş gemileri, uçaklar, denizaltılar ve diğer askeri araçlar da ayrı bir kirlilik kaynağıdır. Teknolojik yönden hızlı gelişen silah sanayii, doğal çevre üzerinde daha şiddetli ve uzun süreli zararlara neden olabilecek bir tehlike arz etmektedir. Çevreye zarar vermesi amaçlanmasa da pek çok silah, yapısı veya kullanıldığında meydana getirdiği etki itibarıyla canlıların hayat alanlarında fiziki tahribata, canlı türlerinin yok olmasına ve çevre üzerinde potansiyel tehlikelerin süreklilik kazanmasına yol açabilmektedir. Kitle imha ve konvansiyonel silahların uzun süreli ve yoğun şekilde kullanılması, doğal dengenin bozulmasına ve çevrenin olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedir.⁵

Arabalardan ve yakıttan çıkan karbon monoksit ve karbon dioksitin büyük ölçüde artması sonucu, global ısınma, sera etkisi, ozon tabakasının delinmesi ve dolayısıyla güneşin kanser yapan ultraviyole ışınlarından dünyanın bizi koruyamaması, kentlerin hava kirliliğinden ve zehirlenmesinden yaşanmaz hale gelmesi, asit yağmurunun çevreyi canlıdan yoksun bırakması, yiyeceklerin zehirli maddelerle doldurulması, nükleer atıkların dünyayı öldürücü çöplük haline dönüştürmesi, okyanusların, göllerin, kıyıların, nehirlerin, rekreasyon alanlarının atıklarla canlılar için yaşanmaz hale getirilmesi, yağmur ormanlarının hammadde ve sermayeye çıkar sağlamak için ortadan kaldırılması, giyeceklerin, yiyecek paketlerinin ve kutularının tehlikeli maddeleri içermesi; çevre ve insan peyzajının tahribi ve tehlikeye düşürülmesi, çevre durumu listesinin sadece bir kısmıdır.⁶

20. yüzyılda yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak yaşanan hızlı sanayileşme, sanayi atıklarının çevre üzerindeki olumsuz etkileri, insan ve çevre sağlığını tehdit edici boyutlara ulaşmış, bu tehlike küresel ısınma, kuraklık, iklim değişikliği, içme suyu kaynaklarının azalması şeklinde göz ardı edilemeyecek seviyeye ulaşmıştır. Çevre so-

4) Ertürk, Hasan, *Çevre Bilimleri*, Ekin, 3. bs., Bursa 2009, s. 2.

5) Nargül, Veysel, “İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Strasında Korunması”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Yıl: 2014, s. 226-227.

6) Erdoğan, İrfan – Ejder, Nazmiye, *Çevre Sorunları*, Doruk Yay., Ankara 1997, s. 2'den naklen Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar*, Yıl: 2001, Sayı: 3-4, C. XIV, s. 407.

runlarındaki bu artış, aynı zamanda çevre ile ilgili tedbir alınması gerekliliğini de ortaya çıkarmış; çevre değerlerinin hukukî güvence altına alınması amacıyla çevreye ilişkin hükümler Anayasa, Kanun ve Yönetmeliklerde yer almaya başlamıştır. Ayrıca küresel bir boyut kazanan çevre kirliliğinin önlenmesi, çevrenin korunması, iyileştirilmesi, doğal kaynaklarla ilgili koruma ve kullanım esaslarının belirlenmesine yönelik uluslararası antlaşmalar, çevre ile ilgili yargı kararları sonucu ortaya çıkan içtihatlar çevre hukuku ile ilgili gelişmelerdir.⁷

Çevre hukuku ile ilgili birtakım ilkeler vardır. Bunlar, *önleme*, *işbirliği* ve *eşgüdüm*, *entegrasyon*, *katılım*, *kirleten öder* ve *ihtiyat* ilkeleridir. “*Önleme ilkesi*”, “*altın ilke*” olarak nitelendirilmektedir. Çünkü çevre bozulması kavramına dâhil olan olumsuz etkilerin çok yıllar sonra ortaya çıkabildiği ve bu sonuçların ekolojik zarar gibi hiç de azımsanamayacak bir bölümünün giderilmesinin mümkün olmadığı gerçeği algılanınca, önleyici ilkenin zorunluluğu da açığa çıkmıştır. Hatta bu bağlamda “*önlemek tedavi etmekten iyidir*” sloganı geliştirilmiştir.⁸

“*Önleme ilkesi*”, İslâm hukukundaki “*zarar vermeme*” esasını ifade eden “*zarar ve mukabele-i bi’z-zarar yoktur*” küllî kaidesi ile önemli ölçüde örtüşmektedir. Çünkü her ikisi de, çevredeki varlıkların korunmasını amaçlamaktadır. Ancak şunu da burada belirtmek gerekir ki, küllî kaide, “*önleme ilkesi*”nden bir adım daha önde olduğu izlenimini vermektedir. Zira “*önleme ilkesi*”, verilebilecek zarara karşı müdafaa konumunda bulunurken, küllî kaide, “*zarar vermeme*” prensibini esas edindiğinden insanların daha baştan çevreye zarar verebilecek davranış ve eylemlerini engellemektedir.

I. ÇEVRE, İNSANA EMANETTİR

Allah, yeryüzünü, insanların hayatlarını en güzel şekilde sürdürebileceği mükemmel bir düzen ve intizam içerisinde yaratmıştır. İnsanı, kendisine temsilci/halife olarak tayin etmiş ve kâinatı emanet etmiştir.⁹ Emanet edilen çevre üzerinde tasarruf yetkisi bulunan insanın, ona aynı zamanda çevre ile ilgili sorumlulukları da vardır.¹⁰ Öncelikle çevredeki bütün varlıkların haklarına karşı saygılı davranması gerekir.¹¹ Daha sonra kendisinin istifadesine sunulan kaynakları, israf etmeden ve onların ekolojik dengesini bozmadan kullanmasını bilmelidir. Aksi takdirde, başta insan olmak üzere canlı-cansız bütün varlıklar bundan zarar görecektir.

7) Özey, Ramazan, *Çevre Sorunları*, Aktif Yay., 4. bs., İstanbul-Erzurum 2014, s. 17. Dünyada ve Türkiye’de çevre koruma politikasının oluşturulması, çevre hukukunun doğuş ve gelişim süreci hakkında geniş bilgi için bkz.: Turgut, Nükhet Yılmaz, *Çevre Politikası ve Hukuku*, İmaj Yay., 2. bs., Ankara 2012, s. 33-46.

8) Bkz.: Turgut, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 109-111.

9) Gada, Mohd Yaseen, “*Environmental Ethics in Islam: Principles and Perspectives*”, *World Journal of Islamic History and Civilization*, 4 (4) 2014, s. 136.

10) Sancaklı, “*Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı*”, s. 409.

11) Akhtar, Muhammed Ramzan, “*Towards An Islamic Approach For Environmental Balance*”, *Islamic Economic Studies*, Vol. 3, No. 2, June 1996, s. 58.

Kur'an'da, insanın mükemmel bir şekilde yaratıldığı ve dünyanın, insanın yaşamasına elverişli bir tarzda hazırlandığı anlatılmaktadır: “Allah o yüce Zâttır ki sizin için yeryüzünü yerleşme yeri, göğü de bir kubbe yapmış, size sûret verip sûretlerinizi de güzel kılmış ve sizi helâl hoş nimetlerle rızıklandırmıştır. İşte sizin Rabbiniz olan Allah bu Zâttır. Âlemlerin Rabbi olan Allah ne Yücedir! Tam manasıyla diri olan da yalnız O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse ibadeti gönülden ve yalnız O'na yapın, yalnız O'na yalvarın. Bütün hamd ve övgüler âlemlerin Rabbi Allah'adır.”¹² Âyet, ayrıca dünyanın etrafını portakalın kabuğunun meyve kısmını sarması gibi saran atmosfer küresinin kubbeli çatı durumunda olduğunu,¹³ böylece uzaydan gelen zararlı ışınlar ve meteorlar gibi dış tesirleri önlemek suretiyle dünyadaki hayatın devamını sağladığını da bildirmektedir.

Kur'an'da yeryüzünü imar görevinin insana verildiği şöyle ifade edilmektedir: “O sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizi oranın imarında görevli (ve buna donanımlı) kıldı.”¹⁴ Bu âyet, su kanallarının açılması ve ağaçlandırma çalışmalarının yapılması gibi çeşitli imar işlerinin yerine getirilmesi suretiyle çevreyi koruma ve yeryüzünü imar etme görevinin insanların sorumluluk alanına girdiğini ve insanın bunun için gerekli olan her çeşit imkânlarla donatıldığını belirtmektedir.

Allah, bir âyette “Yeryüzünü size hizmete hazır, uysal bir binek gibi kılan da O'dur. Haydi, öyleyse siz de onun omuzları üstünde rahatça dolaşın. O'nun takdir ettiği rızıklardan yiyecek, istifade edin. Ama ölümden sonra dirilip O'nun huzuruna çıkacağınızı da bilin”¹⁵ buyurmaktadır. Bu âyette Allah, insanoğlundan bu kâinattan usulünce, dengeli bir şekilde faydalanmasını istemekte ve sonunda ise yaptığı işlerden dolayı hesaba çekeceğini hatırlatmaktadır.

Allah, başka bir âyette “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler”¹⁶ buyurarak, insanın fitrata ters tutum ve davranışlarının olumsuz sonuçlar doğuracağını, dolayısıyla fitrata aykırı hareket etmemesini; aksi durumda insanın neticeye katlanmak zorunda kalacağını bildirilmektedir.

“Allah, sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra sizi öldürecek ve daha sonra da diriltecek olandır. Allah'a koştuğunuz ortaklardan, bunlardan herhangi bir şeyi yapabilen var mı? O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir. İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma (fesat) ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için

12) 40/Mü'min/64-65.

13) Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vil*, I-IV, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 4. bs., Beyrut 1427/2006, C. IV, s. 172.

14) 11/Hud/61.

15) 67/Mülk/15.

16) 30/Rum/30.

Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”¹⁷ Beydâvî, bu âyette geçen fesadı, insanların günahları ve isyanları sebebiyle kıtlık, yangın, sel gibi çevre felaketlerinin çoğalması ve bereketin kalkması şeklinde yorumlamıştır.¹⁸ Bu âyeten, karada ve denizde savaş çıkarmak suretiyle çevrenin zarar görmesi ve neticede tabiatın verimsizleştirilmesi de anlaşılabilir.

Kâinat, üzerinde taşıdığı sayısız nimetler ve güzelliklerle insana emanet edilmiştir. Bu emanete, ancak onun tabii dengesini koruyarak sahip çıkılabilir. Hâlbuki insan eliyle yeryüzünün tabii dengesi bozulmaya başlamıştır. Teknolojik gelişmelerin ve savaşların ortaya çıkardığı çevre sorunları, ekolojik dengeyi bozmaktadır. Bunun sonucunda toprak, su ve hava kirlenmekte ve zehirlenmekte, nice hayvan ve bitki türleri yok olup gitmektedir. Kur’ân-ı Kerîm, yeryüzünün bu şekilde bozulmasına sebep olan insanın, bunun acı sonuçlarının bir kısmını dünyada tadacağına, asıl cezasının ise ahirette olacağına işaret etmektedir.

Hız. Peygamber de kâinattaki her bir varlığın yaratılış gayesi doğrultusunda kullanılması gerektiğini belirtmiş; israf edilmeden her şeyden yerli yerinde istifade edilmesi ve hiçbir şeye hiçbir şekilde zarar verilmemesi adına birtakım ilkeler ortaya koymuştur. Hız. Peygamber’in belirlediği bu ilke ve prensiplere uygun hareket edilmediği zaman, günümüzde olduğu gibi canlı-cansız her şeyi tahrip eden çevre problemleri ortaya çıkmakta ve neticede, kâinatın ekolojik dengesini bozan insanların altından kalkamayacağı birçok sorun meydana gelmektedir.

II. ÇEVREYE ZARAR VERMEME

Çevre kaynakları arasında en önemli unsurlar, hayvan, su, ağaç, hava ve topraktır. Bu değerlerin ve ekolojik dengenin tahrip edilmesinin “zarar vermeme” ilkesinden hareketle önüne geçmek, hem insan hayatı hem de canlı-cansız diğer varlıklar için hayati önem taşımaktadır.

Kur’ân, insana, Allah’ın kendisine iyilik yaptığı gibi onun da başkalarına iyilik yapması ve aynı zamanda fesat, kötülük ve zarar peşinde olmaması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁹ Hız. Peygamber de, insanın hayır adına herhangi bir iyilik yapamıyorsa, en azından kötülük yapmaktan uzak durmasını, bunun da onun için bir sadaka hükmünde olacağını belirtmiştir.²⁰ Çevredeki kaynakların ise israf edilmeden ve onlara zarar vermeden kullanılması gerektiği hususunda birçok önemli mesaj vermiştir. Burada bu konu ile ilgili hadisler ele alınıp incelenecektir.

17) 30/Rum/41-42.

18) Beydâvî, Abdullah b. Ömer (ö. 691/1292), *Envâru’l-Tenzîl ve Envâru’t-Te’vîl*, I-V, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî – Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, Beyrut trs., C. IV, s. 208.

19) 28/Kasas/ 77.

20) Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu’s-Sahîh*, I-VIII, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, *İmân*, 29.

A. HAYVANLARA ZARAR VERMEME

Yeryüzünde insandan sonra en önemli varlık hayvanlardır. İslâm dini, hayvan haklarına karşı saygılı olunması, ihtiyaçlarının şefkatle karşılanması ve onların yaratılış amacına uygun bir şekilde kullanılması gerektiğini bildirmiştir. Bu husus, aşağıda zikredilecek olan Hz. Peygamber'in hadislerinde net bir şekilde görülmektedir.

“Hz. Peygamber, bir vakit ensârdan birinin bahçesine girdi. Orada bir deve vardı. Deve, Hz. Peygamber'i görünce inledi ve gözlerinden yaşlar aktı. Hz. Peygamber deveye yaklaştı ve gözyaşını sildi. Hayvan sakinleşti. “*Bu devenin sahibi kim?*” diye sorarak ona ilgi gösterdi. Ensârdan bir genç: “*O deve bana aittir, ey Allah'ın Rasûlü*” deyip ortaya çıkınca, Hz. Peygamber ona: “*Allah'ın sana verdiği bu deve hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Bak! Bu deve bana şikâyetinde bulundu. Sen bunu aç bırakıyormuşsun ve fazla çalıştırarak da yoruyormuşsun*” buyurdu.²¹

Hz. Peygamber, sırtı karnına geçmiş bir deve ile karşılaştığında “*Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkun! Sâlih (iyi) bir şekilde onlara binin ve sâlih (iyi) bir şekilde (keserek) yiyin!*”²² buyurarak hayvanların bakım ve yiyeceklerinin güzelce karşılanmasını istemiştir.

“*Bir kadın hapsettiği bir kedi sebebiyle cehenneme girdi, çünkü kendisi kediyne ne bir şey yedirdi ne de yerin haşeratından yesin diye onu salıverdi ve nihayet kedi açlıktan öldü.*”²³

Vaktiyle adamın biri yolda giderken çok susadı. Derken bir kuyu buldu ve hemen içine inerek sudan içti. Kuyudan çıktığında karşısında dilini çıkarıp soluyan ve susuzluktan nemli toprağı yalayan bir köpekle karşılaştı. Adam kendi kendine “*Bu köpek de tıpkı benim gibi susamış*” deyip hemen kuyuya indi. Ayakkabısına (mestine) su doldurup ağzıyla sıkıca tuttu. Bu şekilde yukarıya çıkıp köpeği suladı. İşte adamın bu fiilinden Allah hoşnut oldu ve onu bağışladı. Sahabîler: “*Ey Allah'ın Rasûlü! Hayvanlara su içirmemizden dolayı bize de sevap var mı?*” diye sordular. Resûl-i Ekrem: “*Elbette, ciğer (can) taşıyan her bir varlığa su vermeniz size sevap kazandırır*”²⁴ buyurdu. Bu hadisten hayvanlara su ve yem verme ve onlara yapılan her türlü iyilik karşılığında sevap kazanılacağı bildirilmektedir.

Kâinattaki her bir varlığın ekolojik dengenin sağlanmasında belirli bir görevi ve ganesi vardır.²⁵ Nitekim bir hadiste Hz. Peygamber, “*Köpekler şayet (canlı) soylarından*

21) Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvud*, I-IV, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, *Cihâd*, 44.

22) Ebû Dâvud, a.y.

23) Müslim, Ebu'l-Hüseyn İbnu'l-Haccâc (ö. 261/874), *Sahîhu Müslim*, I-V, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, *Birr*, 135; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, el-Mektebü'l-İslâmî, 5. bs., Beyrut 1405/1985, C. II, s. 317.

24) Buhârî, *Şûrb*, 9; *Mezâlim*, 23; *Edeb*, 27; Müslim, *Selâm*, 153; Ebû Dâvud, a.y.

25) Fazlun, M. Khalid, “*Islam and Environment*”, *Encyclopedia of Global Environmental Change*, Ed.: Mr Peter Timmerman, Chichester 2002, Volume 5, s. 338.

*bir soy olmasaydılar, onların hepsinin öldürülmesini emrederdim. (Binaenaleyh, hepsini öldürüp nesillerini kurutmayın). Fakat onlardan bütün katışıksız kara (köpekleri) öldürün!”*²⁶ buyurmuştur. Bu hadisten, çevredeki varlıkların sayısının azalması veya yok olması durumunda ekolojik denge bozulmayla karşı karşıya kalacağı anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber, sağım sırasında hayvanların memelerinin incinmemesi ve çizilmesi için sağıcıların tırnaklarını kesmelerini istemiştir.²⁷ Ayrıca Allah Rasûlü, kuşların yuvalarının bozulmamasını, yumurta ve yavrularının alınmamasını da emretmiştir.²⁸

Hız. Peygamber, “Allah her hususta iyilikle hareket etmeyi emretmektedir... Hayvanları keserken en güzel şekilde kesiniz. Bıçağınızı keskinleştiriniz”²⁹ buyurarak hayvanlara eziyet vermeden kesilmesi gerektiğini bildirmiştir.

Hız. Peygamber, hayvan canlı iken herhangi bir uzvunun kesilmemesi hakkında “Sağ iken hayvandan kesilen şey, meyte (murdar) hükmündedir”³⁰ demek suretiyle hayvanlara acımasızca eziyet verilmesini yasaklamıştır.

Hız. Peygamber, hayvanların hedef yapılarak atış yapılmasını yasaklamış ve onlara işkence yapanlara lanet etmiştir.³¹

Hız. Peygamber, “Kıyamet gününde hak sahiplerine bütün haklarını ödeyeceksiniz. Hatta boynuzsuz koyun (kendisine vuran) boynuzlu koyundan (kıyas yoluyla) hakkını alacaktır”³² buyurarak hayvan haklarına karşı gerekli titizliğin gösterilmesi konusunda Müminleri uyarmıştır.

Hız. Peygamber, yüzü dağlanmış bir hayvan gördüğünde, “Benim hayvanların yüzünü dağlayanlara lanet ettiğim size ulaşmadı mı?” demiştir.³³

Bir sefer sırasında bazı kimselerin kuşun yavrularını almalarından ötürü ana kuşun onlara doğru yukarıdan dalışlar yapıp durduğunu gören Hız. Peygamber: “Kim bu kuşu, yavruları yüzünden ıstırap içine sokup bağırıp durmaktadır? O yavruları analarına geri iade edin” der. Yine aynı seferde bir karınca yuvasının ateşe verildiğini gören Allah Rasû-

26) Ebû Dâvud, *Sayd*, 1; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, *Sayd*, 16-17; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî's-Süğrâ*, Dâru's-Selâm, Riyad trs., *Sayd*, 10; İbn Mâce, *Sayd*, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. IV, s. 85; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm (ö. 255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, I-IV, 1. b., Dâru'l-Muğnî, Riyad 1421/2000, *Sayd*, 3.

27) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s. 484.

28) Ebû Dâvud, *Cenâiz*, 1; Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/869), *el-Edebü'l-Müfred bi't-Ta'likât*, Thk.: Semîr b. Emîn ez-Züheyri, Mektebetü'l-Meârif, 1. bs., Riyad 1419/1998, s. 197-198.

29) Müslim, *Sayd*, 57; Tirmizî, *Diyyât*, 14.

30) Dârimî, *Sayd*, 9.

31) Buhârî, *Zebâih*, 25.

32) Müslim, *Birr*, 60.

33) Ebû Dâvud, *Cihâd*, 52.

lü, bunu kimin yaptığını sorar ve “*Ateş ile ancak ateşin Rabbi azap edebilir*”³⁴ diyerek yaptıkları işin doğru olmadığını bildirir.

Enes b. Mâlik, bir yerde mola verdiklerinde hayvanların istirahatini sağlamadıkça ibadet etmediklerini nakletmektedir.³⁵

Hz. Peygamber, “*Otu bol olan yerlerde yolculuk yaparken otlata otlata gitmek suretiyle develere araziden nasiplerini verin. Çorak arazide yolculuk yaparsanız, orada çabuk yürüyün*”³⁶ buyurarak hayvanların yiyeceklerinin ihmal edilmemesini öğütlemiştir.

Hz. Peygamber, “*Beli bükülmüş Allah'ın kulları, emzikteki bebekler ve otlaktaki hayvanlar olmasaydı, bardaktan yağmur boşanırcasına başınıza bela yağardı*”³⁷ buyurmuştur. Başka bir hadiste de “*Hayvanlar olmasaydı, size yağmur yağmazdı*” demek suretiyle o zayıf hayvanlar vesilesiyle yağmur bereketine kavuştuğumuz ifade edilmektedir.

İslâm'ın geleneksel çevre anlayışını, İslâm milletleri arasında en canlı tutan Selçuklu ve Osmanlı Türkleri olmuştur. Onlar hayvan ve kuşların bakımı ve tedavisi için vakıflar ve hastaneler kurmuşlardır. Bunda hiç şüphesiz Peygamberimizin ekoloji ile ilgili sünnetine bağlılıkları büyük rol oynamıştır.³⁸

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, hayvanların karınlarının doyurulmasını ve sularının verilmesini, temizlik ve bakımlarının güzel bir şekilde yapılmasını, fitratlarına uygun işlerde kullanılmasını, fazla yük yüklenmemesini, eziyet ve işkence edilmemesini ve ihtiyaç dışında eğlence maksadıyla rastgele avlanılmamasını emretmek suretiyle çevreye zarar verici davranışlardan uzak durulmasını emretmiştir. Hz. Peygamber, ortaya koyduğu bu ilkelerle hayvan haklarına karşı saygılı olunması gerektiğini, hatta “*Her ciğer taşıyan canlıya yapılan iyilikte sevap vardır*” diyerek zaruri durumlarda kırlarda yaşayan tüm canlılara dahi yardım eli uzatılması gerektiğini bildirmiştir.

B. SU VE SU KAYNAKLARINA ZARAR VERMEME

Su, canlı varlıklar için hayatî önem taşımaktadır. Bu nedenle su ve su kaynaklarının korunup kirlenmemesi çok önemlidir. Çünkü su kirliliği, dünya üzerindeki her türlü canlı hayatını olumsuz yönde etkiler. Allah Rasûlü, su ve su kaynaklarının korunması hususunda günümüzdeki birçok çevre problemine çare olacak önemli mesajlar vermiştir.

Hz. Peygamber, “*Sizden biriniz, durgun suya bevletmesin!*”³⁹ diye buyurarak özellikle durgun suların kirlenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü kirlenilen durgun suyu

34) Ebû Dâvud, *Cihâd*, 114; *Edeb*, 163-164.

35) Ebû Dâvud, *Cihâd*, 44.

36) Müslim, *İmâre*, 178; Tirmizî, *Edeb*, 75.

37) Aclûnî, Ebû'l-Fida İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1748), *Keşfü'l-Hafâ*, I-II, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, 1. bs., Dimaşk 1421/2000, C. II, s. 189.

38) Bayrakdar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, DİB Yay., Ankara 1992, s. 101-102.

39) Buhârî, *Vudû'*, 68; Müslim, *Tahâret*, 94-96; Tirmizî, *Tahâret*, 51.

kullanan veya o sudan içen kişilere mutlaka zarar verir. Hz. Peygamber, en temel ihtiyaç olan suyun temiz bir şekilde korunması ve bu konuda insanlara zarar verecek davranışlara karşı dikkatli olunması hususunda müminleri uyarmıştır.

Hz. Peygamber, “*Lanete sebep olan üç şeyden kaçının: Su kaynaklarının yakınına, yol üstlerine ve insanların dinlendikleri gölgeliklere pisleme*”⁴⁰ hadisiyle su kaynaklarının yakınına, yollara, insanların dinlenmek için kullanabilecekleri gölgeliklere dikkat çekmekte ve bilhassa bu yerlerin temiz tutulması ve kirletilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü su kaynaklarına yakın yerlere atılacak pislik, o kaynaklardan su içecek insanların sağlığına zarar verir. Yol kenarlarının ve gölgeliklerin temiz tutulması da, insanların rahat bir şekilde yolculuk yapması; temiz ve hijyenik bir ortamda dinlenebilmesi açısından önem arz etmektedir.⁴¹

Hayvan ağıllarının, kuyulardan en az kırk zira’ (yaklaşık 35 m.) uzak yerlere yapılması emredilmiştir. Bu ilke, günümüzde deniz ve nehir gibi su kaynaklarını kirleten, insan sağlığını tehdit eden kanalizasyon ve fabrika atıklarından çevrenin korunması gerektiğini ifade etmesi bakımından önemlidir.

Hz. Peygamber, akmakta olan bir nehir kenarında bile bulunulsa, canlıların varlığını devam ettirebilmeleri için en temel unsurlardan biri olan suyun israf edilmeden kullanılmasını istemiştir. Bu konuda şu hadis rivayet edilmektedir: (Bir gün) Hz. Sa’d abdest alırken Allah Rasûlü yanına gelmişti. (Onun suyu çok kullandığını görünce): “*Ey Sa’d bu israf da ne?*” buyurdu. Sa’d’ın “*Abdestte de israf olur mu?*” diye sorması üzerine, şöyle cevap verdi: “*Evet, akmakta olan bir nehir kenarında olsan bile.*”⁴² Çünkü hayat için en önemli kaynak olan suyun israf edilmesi, kuraklığa sebep olur; kuraklık ise dünyada canlılar için büyük tehlike oluşturur. Diğer taraftan küçük israfı önemsemeyen büyük israfı da önemsemez ve yapar. Onun için Allah Rasûlü, en küçük gibi gözüken israftan dahi uzak durulması gerektiğini ve bunun, Müslümanların genel ahlakı haline gelmesi adına önemli olduğunu bildirmektedir.

Görüldüğü gibi insan ve diğer canlılar için çok önemli bir hayat kaynağı olan sudan “*zarar vermeme*” şartıyla istifade edilmesine izin verilmiştir. Suya zarar verecek her türlü eylem de yasak kapsamına alınmıştır. Bu bağlamda sanayi ve endüstriyel kuruluşların su kaynaklarını kirletecek yerlere kurulmasını, atıkların arıtılmaksızın deniz, akarsu ve diğer su kaynaklarına dökülmesini, aynı şekilde kanalizasyon sularının ve diğer atıkların su kaynaklarına ulaşmasını engellemek, hem kamu otoritesinin hem toplumun hem de tek tek her bireyin görevi olmalıdır. Bu konuda hiç kimsenin sorumluluktan kaçınmaması ve herkesin üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gerekir.

40) Ebû Dâvud, *Tahâret*, 14; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö. 275/888), *Sünen*, I-II, Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, y.y 1395/1975, *Tahâret*, 21.

41) Bkz.: Azîmâbâdî, Ebû’t-Tayyib Şemsülhak Muhammed b. Emir Ali (ö. 1329/1911), *Avnü’l-Ma’bud Şerhu Süneni Ebî Davud*, I-XIV, el-Mektebetü’s-Selefiyye, Thk.: Abdurrahman Muhammed Osman, Medine 1388/1968, C. I, s. 47-48.

42) İbn Mâce, *Tahâret*, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 221.

C. AĞAÇ VE YEŞİLLİKLERE ZARAR VERMEME

Ağaç ve yeşillikler, havanın temizlenmesi, toprağın erozyondan korunması, sanayide hammadde, insan ve hayvanlar için gıda maddesi olması açısından önemlidir. Bu nedenle Allah Rasûlü, ağaç ve yeşilliklerin üretimi, bakımı ve korunması adına çok önemli ilkeler ortaya koymuştur.

Mekke bölgesi, Hz. İbrahim tarafından yasak bölge ilan edilmiştir. O, Mekke ve çevresindeki belli bölgenin ağaçlarının kesilmesini, yeşil otlarının yolunmasını, yabani hayvanların avlanmasını yasaklamak⁴³ suretiyle bu bölgeyi koruma altına almıştır. Hz. Peygamber de, Mekke'nin bu şekilde harem bölgesi olmasının kıyamete kadar devam edeceğini ilan etmiştir.⁴⁴

Hz. Peygamber, Medine'nin merkezinden itibaren her tarafından 12 mil (yaklaşık 20 km.) mesafelik bir sahayı sit alanı olarak ilan etmiş ve buranın “*otları koparılmaz, ağaçları kesilmez, hayvanları öldürülmez*”⁴⁵ diyerek orayı koruma altına almıştır. Ayrıca Medine'de bir bölgeyi orman kabul etmiş ve oradan ağaç kesmeyi, yerine ağaç dikme şartına bağlamıştır. Hz. Peygamber'in bu uygulamaları, çevreyi ve yeşili koruma hususunda nasıl hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

“*Kim boş yere ve haksız bir şekilde, çölde yolcuların ve hayvanların gölgelendiği bir sidre ağacını keserse, Allah da cehennemde onun başını keser.*”⁴⁶ Sidre, sahralarda, çöl iklim bölgelerinde yetişen bir ağaç türüdür. Bu ağacın temel özelliği, iklim koşullarına uygun olarak susuzluğa ve sığağa karşı dayanıklı olmasıdır. Ağaç ve yeşilin az olduğu çöl iklimi şartlarında, insanlar sidre ağacının meyvesinden yer ve gölgesinde serinler. Hadiste, sidre ağacını kesenin cehennem azabıyla korkutulması, çevrenin asli yapısını bozmama ve onu koruma hususunda dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir. Doğada mevcut olan dengenin, ona zarar vererek bozulmaması, sonuçta insan ve her türlü canlı hayatı için de önem arz etmektedir.⁴⁷

“*Kıyamet kopmak üzere iken bile sizden birinin elinde bir fidan varsa, onu diksin.*”⁴⁸ Bu hadis, Müslümanların çevre koruma bilinci kazanmasında tek başına yeterli olabilecek bir muhtevaya sahiptir. Hadisin zahiri anlamına göre, olumlu ve olumsuz bütün durumlarda çevreyi koruma, güzelleştirme ve imar anlamında ağaç dikilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Fidan dikmek, olağan bir aktivite olarak algılanmamalı, ağaç olduğunda gölgesi, meyvesi hatta ekonomik kullanımı ve engebeli arazilerde erozyonu

43) Müslim, *Hac*, 447.

44) Eren, Mehmet, “*Çevrenin Korunmasında Hz. Peygamber'in Sit Alan Uygulamaları*”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep 2014, s. 94.

45) Müslim, *Hac*, 458; Ebû Dâvud, *Menâsik*, 96.

46) Ebû Dâvud, *Edeb*, 158-159.

47) Nargül, Veysel, “*İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine*”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep 2014, s. 121.

48) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s. 191; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s. 242.

önleyici bir faktör olması gibi hususlar dikkate alındığında ne kadar önemli olduğu hatırlanmalıdır.⁴⁹

Ebû Râfi‘ b. Amr el-Gifârî’nin amcası, ensârın hurma ağaçlarını taşlaması üzerine huzura getirildiğinde kendisine Hz. Peygamber’in şöyle dediğini anlatmaktadır: “*Ey yavrucuğum! Niçin hurmalara taş atıyorsun?*” Ben de “*yiyorum*” dedim. Bunun üzere Allah Rasûlü: “*Hurmaya taş atma! Aşağı düşenlerden ye!*” dedi ve başımı okşayıp “*Allah’ın onun karnını doyur*” şeklinde Allah’a dua etti.⁵⁰ Bu hadiste Hz. Peygamber “*Aşağı düşenlerden ye!*” demek suretiyle ona alternatif bir yol göstererek, ondaki yeme arzusunun tatmin edilmesi gerektiğini bildirmektedir. Ayrıca ona, ağaçlara taş atmamasını söyleyerek, onu, çevreye “*zarar vermeme*” hususunda uyarılmaktadır.

“*Bir Müslüman bir ağaç dikerse, o ağaçtan yenilenler onun için bir sadakadır. O ağaçtan çalınan (yemiş) onun için sadaka, yabanî hayvanların yediği sadaka, kuşların yediği de onun için sadakadır. Bir kimse o ağacı(n meyvesinden yemek suretiyle) azaltırsa, bu onun için sadaka olur.*”⁵¹ Hz. Peygamber, bu hadiste, dikilen ağaçlardan insan ve hayvanların faydalanması, hatta ağacın meyvelerinin çalınması halinde bile ağacı diken ve yetiştiren kişiye sadaka sevabı yazılacağını bildirerek ağaç dikilmesini teşvik etmiştir. Çünkü ağaç dikmek, havayı zararlı gazlardan bilhassa karbon dioksitten temizlemesi, toprağın erozyondan korunması ve yeşil çevre elde edilmesi adına çok önemlidir.

Semüre b. Cündüb’e ait ensârdan birinin bahçesinde dalsız budaksız bir hurma ağacı vardı. Semüre’nin hurma ağacı için bahçeye girmesinden bahçe sahibi rahatsız oluyordu. Buna binaen bahçe sahibi, Semüre’den hurmasını kendisine satmasını istedi. Semüre satmak istemedi. Başka bir yerdeki hurmayla değişmesini teklif etti. Semüre bunu da istemedi. Bunun üzerine bahçe sahibi Hz. Peygamber’e gelerek durumu haber verdi. Hz. Peygamber Semüre’den satmasını istedi. Semüre istemedi. Başka bir yerdeki hurmayla değişmesini teklif etti. Semüre buna da yanaşmadı. Bu hurmayı sevap karşılığında bahçe sahibine bağışlamasını istedi. Semüre bu teklifi de kabul etmeyince Hz. Peygamber ona: “*sen zarar vericisin*” dedi ve ensârdan olan kişiye de “*git onun hurmasını kökünden çıkar*” buyurdu.⁵² Bu rivayetten başkasına zarar veren bir şeyin giderilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.⁵³

H. Peygamber, Zî Karad gazvesinden dönerken Zureybu’t-Teâvîl’e geldiğinde ensârdan Harise oğulları: “*Yâ Rasûlüllah, burası bizim deve ve koyunlarımızın otlağıdır*” dediler. Bu sözleriyle onlar el-Gâbe’nin (ormanın) yerini kastediyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “*Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığında bir ağaç dik-*

49) Nargül, “*İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine*”, s. 124.

50) Ebû Dâvud, *Cihâd*, 85.

51) Müslim, *Musâkât*, 7.

52) Ebû Dâvud, *Kadâ*, 31.

53) Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim Hattabi, (ö. 388/998), *Meâlimü’s-Sünen Şerhu Süneni Ebî Davud*, I-IV, Matbaatü’l-İlmiyye, 1. bs., Halep 1352/1934, C. IV, s. 181.

sin” diye emretti. Bunun üzerine ağaçlar dikildi ve el-Gâbe (orman) meydana geldi.⁵⁴ Bu hadisten, Hz. Peygamber’in onlara, ihtiyaçlarını karşılamak üzere yerine ağaç dikmek şartıyla ağaçları kesmelerine izin verdiği anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber, Mute seferi için gönderdiği ordusuna verdiği talimatta, mabetlerdeki din adamlarına dokunulmaması, kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmemesi, hurmalıklara zarar verilmemesi, ağaçların kesilmemesi ve meskenlerin yıkılmamasını emretmiştir.⁵⁵ Hz. Ebû Bekir’in de, Şam’a gönderdiği ordu komutanına aynı şekilde talimatta bulunduğu rivayet edilmektedir.⁵⁶

Hz. Ömer, Osman b. Maz’ûn’un azadlı kölesini Medine civarına bekçi tayin etmiş ve şu talimatı vermiştir: “Hiçbir kimsenin Medine’deki ağaçları kesmesine müsaade etme. Bunu yapan birini yakalarsan, baltasını ve ipini al.”⁵⁷

Ammara b. Huzeyme babası ile Hz. Ömer arasında şöyle bir diyalog geçtiğini anlatmaktadır: Hz. Ömer, babama “Arazine ağaç dikmeden seni altkoyan şey nedir?” diye sordu. Babam: “Ben yaşlı bir adamım yarın öleceğim” dedi. Hz. Ömer babama: “Yemin ederim ki, sen ağaç dikeceksin” dedi. Hz. Ömer’in babamı gayrete sevk etmek için onunla birlikte elleriyle ağaç diktiğini gördüm.⁵⁸

Abdurrahman b. Abdullah anlatıyor: Hz. Osman (geç vakte kadar) ağaç dikmekte iken bir adam yanına gelmişti. Onu ağaç dikmekle meşgul görünce: “Ey Müminlerin Emiri! Bu vakitte de mi ağaç dikiyorsun?” deyince Hz. Osman ona şu cevabı verdi: “Bana uğradığın vakit, beni, böyle hayırlı bir iş yaparken bulman, beni bozgunculardan biri gibi boş ve aylak bulmandan çok daha hayırlı ve çok daha sevimlidir.”⁵⁹

Müslümanların tarih boyunca Kur’ân ve Hz. Peygamber’in teşvik ve emirleri doğrultusunda ağaç dikmeye ve mevcut ağaçları korumaya çok önem verdikleri görülmektedir. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmet’in şu sözü meşhurdur: “Ormanlarımdan bir dal kesenin başını keserim.”⁶⁰ Osmanlılar, yabancı ve meyve vermeyen ağaçların bakım ve sulanması için de ağaç vakıfları kurmuşlardır.⁶¹

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, hem dünyanın ciğeri olarak kabul edilen orman ve yeşil çevrenin oluşturulması hem de korunması hususunda, Müslümanların yanı sıra tüm

54) Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, s. 19.

55) Vâkîdî, Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *el-Megâzî*, I-III, Thk.: Marsden Guns, Dâru'l-E'lamî, 3. bs., Beyrut 1409/1989, C. II, s. 758.

56) Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, Dâru'l-Hadîs, Kahire trs., *Cihâd*, 10.

57) Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 18.

58) Müttakî, Ali b. Hüsâmeddîn b. Abdülmelik b. Kadîhân (ö. 975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, I-XVI, Müessesetü'r-Risâle, 5. bs., Beyrut 1405/1985, C. III, s. 909.

59) Müttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, a.y.

60) Özdemir, İbrahim – Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, DİB Yay., Ankara 1995, s. 107.

61) Bayrakdar, *İslâm ve Ekoloji*, s. 117.

insanların uymaları ve uygulamaları gereken ilkeler ortaya koymuştur. Tarih boyunca Müslümanlar da ağaç dikmek ve dikili ağaçları da korumak suretiyle bu ilke ve prensiplere riayet etmeye özen göstermişlerdir.

D. UMUMA AÇIK YERLERE ZARAR VERMEME VE EVLERİN YANGINDAN KORUNMASI

Çevre ile ilgili olarak hayvan, su, ağaç ve yeşilliklerin korunması ile birlikte bütün insanların kullandıkları umuma açık alanların temiz tutulması çok önemlidir. Hz. Peygamber, imanın şubelerini saydığı bir hadiste, insanlara eziyet veren bir şeyin yoldan kaldırılmasının imanının en zayıf derecesi olduğunu,⁶² insana sadaka sevabı kazandıracığını,⁶³ Allah'ın onun amelini kabul edip günahlarını bağışlayacağını⁶⁴ bildirmektedir.

Bu konuda başka hadislerde “*Hiçbir hayır yapmamış bir adam, yola uzanmış bir ağacın dikenli dalını kesip atarsa ya da yola bırakılmış bir şeyi kaldırırsa, Allah bu ameli karşılıksız bırakmaz ve onu cennete koyar.*”⁶⁵; “*Yolda insanlara eziyet veren bir ağaç dalı vardı. Bir adam onu kaldırdı. Bu ameline karşılık o adam cennete nail oldu.*”⁶⁶; “*Ümmetimin iyi ve kötü amelleri bana arz edildi. Güzel amelleri içinde insanlara eziyet veren şeyin kaldırılmasını, kötü ameller içinde de mescitteki tükürüğün gömülerek temizlenmediğini gördüm*”⁶⁷ buyurulmaktadır. Bu hadisler, umumi yerlerde insanlara zararlı durumda bulunan ağaç veya herhangi başka bir şeyin ortadan kaldırılması gerektiğini ve bunu yapan kişinin mükâfatsız bırakılmayacağını bildirmektedir.

Semüre b. Cündüb, Hz. Peygamber'in kendi beldelerinde mescit yapmalarını ve orayı temiz tutmalarını emrettiğini rivayet etmektedir.⁶⁸ Burada Hz. Peygamber, umumi mekânların temiz tutulması konusunda hassas davranılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Hz. Peygamber, evlerde uyuma esnasında ateşin söndürülmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶⁹ Günümüzde her yıl sobadan sızan karbon monoksit gazından zehirlenmeler sonucu birçok ölüm vakıalarının meydana gelmesi, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu bu ilkelerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü gibi bu hadislerde, çevrede bulunan insanlara zarar verecek şeylerin kaldırılıp atılması, umumi yerlerin temiz tutulması konusuna dikkat edilmesi ve yatmadan önce yakılan ateşin söndürülmesi gerektiği belirtilerek çevre değerlerinin korunması ve

62) Müslim, *İmân*, 58; Tirmizî, *İmân*, 6; İbn Mâce, *Mukaddime*, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 379, 445.

63) Buhârî, *Mezâlim*, 24, Ebû Dâvud, *Edeb*, 160.

64) Buhârî, *Mezâlim*, 28.

65) Ebû Dâvud, *Edeb*, 159-160.

66) İbn Mâce, *Edeb*, 7.

67) İbn Mâce, a.y.

68) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. V, s. 17.

69) Ebû Dâvud, *Edeb*, 160-161.

etrafa “zarar vermeme” konusunda önemli prensipler ortaya konmuştur. Böylece sağlıklı bir toplumun ancak sağlıklı bir çevre oluşturmakla mümkün olacağı vurgulanmıştır.

III. “LÂ DARARA VE LÂ DIRÂRA” KÜLLÎ KÂİDESİ ÇERÇEVESİNDE İSLÂM'DA ÇEVRE HUKUKU

Her insanın doğuştan kazandığı hakları bulunduğu gibi kâinatta her bir varlığın da bizatihi kendi varlığından doğan hakları vardır. Bu, onun kendi öz varlığını koruma ve sürdürme hakkıdır. Bu hak, mukaddestir. Bu bakımdan insanın, ne kendisine ne de canlı-cansız hiçbir varlığa zarar vermeye hakkı yoktur. Makul gerekçeler dâhilinde meşrû bir şekilde çevreye zarar vermeden ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla hayvan, bitki ve diğer varlıklardan yararlanmasında ise herhangi bir beis yoktur.

İslâm hukukunda cezalar ikiye ayrılır: Birincisi nas tarafından belirli suçlar için tayin edilmiş hadler. İkincisi ise toplumun menfaatini temin etmek ve onları zarardan korumak maksadıyla devlet başkanı ve kâdiya bırakılmış tazir cezaları. Çevre değerlerini korumak için tazir cezaları kapsamında cezalar verilebilir. Zira İslam hukukçuları, topluma zararı dokunacak olan şeylerin engellenmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim çevreye verilecek zarar, netice itibariyle bütün toplumu etkilemektedir.⁷⁰

Mecelle'nin 19. maddesinde “لا ضرر و لا ضرار” “zarar ve mukabele-i bi'z-zarar yoktur” denmektedir.⁷¹ Bu kaide, aynı lafızlarla rivayet edilen bir hadisten alınmıştır.⁷² Bu kaideye göre bir başkasına zarar verilemez ve aynı zamanda zarara zararlı karşı-lık verilemez. Diğer bir ifadeyle, insanın, ister canlı isterse cansız olsun, çevrede bulunan hiçbir varlığa karşı herhangi bir zarar ve eziyet vermeye, haksızlık ve işkence yapmaya hakkı yoktur.

Doğrudan zarar vermek ya da zarara zararlı mukabelede bulunmak, şeriâtın, hem küllî kaidelerde hem de cüz'î uygulamalarda yaygın olarak ele alıp yasakladığı temel hususlardandır. Kur'ân'da şöyle buyrulmaktadır: “Haklarına tecavüz etmek için onları zararlı olacak şekilde tutmayın.”⁷³; “Sıkıntı vermek için onları zararlı olacak şekilde tutmayın.”⁷⁴; “Ana çocuğundan, çocuk kendisinden olan baba da çocuğundan dolayı zarara sokulmasın.”⁷⁵ Bu ayetlerle beraber cana, mala ve ırza karşı tecavüzde bulunmayı, zulüm

70) Kardavî, Yusuf, *Riâyetü'l-Bîe fî Şerîati'l-İslâm*, Dâru's-Şurûk, 1. bs., Kahire 1421/2001, s. 42.

71) Ali Haydar Efendi (ö. 1936), *Dürrü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, I-IV, Gül Neşriyat, y.y trs., C. I, s. 48.

72) İbn Mâce, *Ahkâm*, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. V, s. 327; Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, *Akdiye*, 31; Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1411/1990, C. II, s. 66, Hadis No: 2345; Kardavî, *Riâyetü'l-Bîe fî Şerîati'l-İslâm*, s. 40.

73) 2/Bakara/231.

74) 65/Talak/6.

75) 2/Bakara/233.

ve başkalarına zarar verme ya da zararla mukabele anlamı taşıyan her şeyi yasaklayan deliller ve bunlardan elde edilen ortak mana, yukarıdaki kaide için asıl delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla zarar vermenin ve zararla mukabelede bulunmanın yasaklanmış olması, en küçük bir kuşku ve tartışmaya yer bırakmayacak şekilde kat'îdir ve son derece genel bir mahiyet taşır.⁷⁶

Hak, bir başkasına zarar vermeyi kast etme, hukuk dışı bir amaç gütmeye, sağlayacağı yarardan daha çok bir zarara yol açma, alışılmadık bir biçimde veya ihmalkâr ve hatalı bir şekilde kullanmak suretiyle başkasına zarar verme gibi kötü bir sonuca götüreceği hallerde sınırlandırılır.⁷⁷ Bu nedenle çevre ile ilgili herhangi bir tasarrufta bulunurken çevreye zarar verici bir tarzda faaliyette bulunmanın bir şekilde engellenmesi gerekir. Bu bağlamda bir kişinin kendi mülkünde meşrû bir davranışı bir başkasına zarar verecekse, buna müsaade edilmez. Mesela, bir kişinin kendi arazisinde ateş yakması sonucu komşu arazide bulunan bir şeyin yanması durumunda zarar tazmin ettirilir.⁷⁸

Mecellenin 921. maddesinde “*mazlum olanın başkasına zulüm etmeye hakkı yoktur*” denmektedir.⁷⁹ Bu madde mutlak olmakla birlikte zâlimi de kapsamaktadır. Zulme uğrayan kişi, ondan en kısa yoldan ve zarar görmeden kurtulmaya çalışabilir, zulme uğramamak için önceden tedbir alabilir, zulmünden kaçabilir, hakkını almak için mahkemeye başvurabilir, başka zalimleri benzer zulümlerden caydıracak eylemlerde bulunabilir. Fakat asla zarara zararla mukabelede bulunamaz, zulme aynıysıyla veya benzeri bir zulümle karşılık veremez.⁸⁰

Mecelle'nin 25. maddesi “*zarar misliyle ortadan kaldırılmaz*”⁸¹ demektedir. Bu kaideye göre zararın başka bir zarara yol açmayacak şekilde giderilmesi gerekir. Ancak bu mümkün olmayıp zarar kaçınılmaz ise 27. maddedeki “*zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izale olunur*”⁸² kaidesine binaen onun daha hafif bir zarar ile izale edilmesi sağlanmalıdır.

Mecelle'nin 7. maddesi olan “*zarar kadîm olmaz*” kaidesi gereği kamunun istifade ettiği bir su kaynağını kirleten fosseptik çukuru ya da kanalizasyon, eski olup olmadığına bakılmaksızın kaldırılır. Umumi yolda insanlara zarar veren herhangi bir eve ait su ve

76) Haçkalı, Abdurrahman, *Şatbî'de Makâsîd ve Fıkh Usûlü*, Rağbet, İstanbul 2010, s. 141.

77) Zühaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletüh*, I-VIII, Dâru'l-Fıkr, 3. bs., Dımaşk 1409/1989, C. IV, s. 32-38.

78) Kanâa, Usâme Mahmûd, *el-Kâidetü'l-Küllîyye Lâ Darara Velâ Dırâra fi'l-Fıkhü'l-İslâmî*, Dâru'n-Nehc, 1. bs., Haleb 1430/2009, s. 116.

79) Ali Haydar Efendi, *Dürrerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, C. II, s. 546-547.

80) Zerkâ, Ahmed Muhammed (ö. 1999), *Şerhu'l-Kavâidi'l-Fıkhîyye*, Dâru'l-Kalem, 2. bs., Dımaşk 1422/2001, s. 176; Kocabaş, Savaş, “*Çevreyi Korumaya Esas Teşkil Edecek İslam Hukuku Kaiidele-ri*”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep 2014, s. 138.

81) Ali Haydar Efendi, *Dürrerü'l-Hukkâm*, C. I, s. 53.

82) Ali Haydar Efendi, *Dürrerü'l-Hukkâm*, C. I, s. 55.

kanalizasyon atıklarına engel olunur. Bu durumun eskiden beri yapılıyor olması sonucu değiştirmez.⁸³

Mecelle'nin 1212. maddesinde, bir kimsenin suyu, komşusunun onun yakınına yaptığı tuvaletten veya fosseptik çukurundan zarar görmesi halinde, zararın bir başka yolla giderilememesi durumunda, tuvalet ve fosseptik çukurunun derhal kapatılacağı hükme bağlanmıştır.⁸⁴

Mecelle'nin 20. maddesine göre “zarar izale olunur.” Bu madde ile başkasına zarar veren her uygulamanın telafi edilip giderilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Mesela yerleşim yerlerine yakın bir yerlerde havayı kirleten veya gürültü çıkaran bir fabrikanın kurulması durumunda yetkililerin müdahale edip zararı bir şekilde izale etmesi gerekir.⁸⁵ Bu sebeple bugün özellikle sosyal hayatta insanlara rahatsızlık verecek iş ve mesleklerin toplu yaşanılan yerlerde icra edilmesine izin verilmemekte, bu tür işlerin şehrin ancak kenar bölgelerinde kurulan sanayi sitelerinde yapılmasına imkân tanınmaktadır. Böylece insanların işyeri gürültüsünün ya da katı, sıvı veya gaz şeklindeki sanayi atıklarının vereceği zararlardan etkilenmemesi amaçlanmaktadır.⁸⁶

Diğer taraftan Dicle, Fırat ve Seyhan gibi büyük nehirler, bütün insanların ortak malı olduğu için hiçbir kimsenin bu gibi nehirlerde özel mülkiyet hakkı yoktur. Herkesin bunlardan faydalanma hakkı vardır. Bu sebeple bu gibi nehirlerden istifade etmek, ona “zarar vermeme” şartına bağlıdır. Herhangi bir kimse bu nehirlere zarar vermeye kalkarsa, herkesin buna mani olmaya hakkı vardır.⁸⁷

Küçük nehirlerden istifade etmek de aynı şekilde o nehirden faydalanmak isteyen diğer insanlara “zarar vermeme” şartıyla mümkündür.⁸⁸

Ortak sulardan yararlanma konusunda da aynı şart geçerlidir. Şöyle ki, herhangi bir ortağın su çarkı, değirmen ve su dolabı gibi bir şey kurmak suretiyle o nehirden istifade etmesi, diğer ortaklara “zarar vermeme” şartına bağlanmıştır. Çünkü bu nehir onların ortak malıdır. Aynı şekilde ortaklardan birisi, diğer ortakların rızası olmadan o nehrin üzerine köprü yapamaz.⁸⁹

83) Ali Haydar Efendi, *Dürrerü'l-Hukkâm*, C. I, s. 32-33; Zerkâ, *Şerhu'l-Kavâidi'l-Fıkhiyye*, s. 102; Köse, Saffet, “*Suyun Kullanımı ve Su kaynaklarının Korunması Hususuna Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım*”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum Bildiri Metinleri*, I-II, İstanbul 2008, C. I, s. 151.

84) Ali Haydar Efendi, *Dürrerü'l-Hukkâm*, C. III, s. 289.

85) Cibûrî, Muhammed Cebbâr Hâşim, *Fıkhü'l-Bîe fi'ş-Şerâti'l-İslâmiyye*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmîatiü'l-Kûfe, 1432/2011, s. 142-145.

86) Yıldırım, Mustafa, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, Tıbyan Yayıncılık, 4. bs., İzmir 2015, s. 74.

87) Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes'ud (ö. 587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., y.y 1406/1986, C. VI, s. 192.

88) Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn (ö. 458/1066), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., Beyrut 1421/2000, s. 214.

89) Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi'*, C. VI, s. 190-191.

Bir su kuyusunun yakınına o kuyunun sahiplerinin izni olmadan bir kişi gelip bir başka kuyu açmasına ve bina yapmasına “zarar vermeme” ilkesinden hareketle müsaade edilmemiştir. Çünkü o kuyunun etrafı, sahiplerine ait hayvanların gelip dinleneceği bir yerdir.⁹⁰

İslam hukukuna göre hayvanların yaşama haklarına son derece önem verilmiş ve meşru bir gerekçe olmadan masum bir hayvanın hayatına son verilmesine cevaz verilmemiştir. Köpeklerin öldürülmesi ile ilgili rivayetler gelince, onlar, potansiyel bütün zararlı hayvanlar gibi herhangi bir faydası olmayan, saldırgan ve kuduz köpekleri hakkındadır. Diğer bir ifadeyle “zarar vermeme” ilkesi gereğince sadece zararlı köpeklerin öldürülmesine ruhsat verilmiştir. Avda kullanma, bekçilik yaptırma gibi maksatlarla köpek beslemede ise, herhangi bir sakınca yoktur.⁹¹

Avcılık, genelde serbest olduğu halde hayvanların neslinin tükenmesi veya av için kullanılan silahların insanlar arasında korku yayması gibi durumlarda “zarar vermeme” ilkesinden hareketle yetkililer tarafından yasaklanabilir.⁹²

İslam hukukçuları, hayvan sahiplerinin, ister etleri yenilen isterse yenilmeyen cinsten olsun, hayvanlarının nafakalarını temin etmeleri ve bakımlarını yapmaları gerektiğine hükmetmişlerdir. Hayvanların nafakasını temine yanaşmayan kişileri ise, etleri yenilen türden olan hayvanlarını; mülkten çıkarma, kiraya verme ya da kesme şıklarından birini tercihe mecbur etmişler, etleri yenilmez türden hayvanlarını da mülkten çıkarma yahut kiraya verme zorunda bırakmışlardır.

Şafîlilere göre hayvan sahibi, hayvanın ihtiyaçlarını ve bakımını yapmak mecburiyetindedir. Şayet hayvanları yemlemek için herhangi bir malı yoksa, gerekirse, hayvanlar beslenmesi için kiraya verilir. Bu da mümkün olmazsa, yem temin etmek maksadıyla bir kısmı satılır. Hayvana aşırı derecede yük yüklenmesi de caiz değildir. Hayvanlardan yavrunun süt ihtiyacı kadar süt bırakıldıktan sonra geri kalan kısım sağılabilir.⁹³

90) Mâlik b. Enes, İbn Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî (ö. 179/796), *el-Müdevvene*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., y.y 1415/1994, C. IV, s. 468.

91) Köpeklerin öldürülmesi ile ilgili geniş bilgi için bkz.: İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehasin Cemaeddin Yusuf b. Hasan b. Ahmed (ö. 909/1503), *Kitâbü'l-İgrâb fî Ahkâmî'l-Kilâb*, Thk.: Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tayyâr - Abdülazîz b. Muhammed b. Abdullah el-Haclân, Dâru'l-Vatan, Riyad 1996/1417; Zürcânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf (ö. 1122/1711), *Şerhu'z-Zürcânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1411/1990, C. IV, s. 478; Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahîm (ö. 1353/1935), *Tuhfetü'l-Ahvezt bi-Şerhi Câmü't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs., C. V, s. 52-53; Koşum, Adnan, “İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmeleri Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Yıl: 2015, s. 299-309.

92) Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, s. 73.

93) Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Kitâbul-Mecmâ'*, I-XXIII, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde trs., C. XX, s. 319, (Bu cilt, Muhammed Necib el-Mutî tarafından yazılmıştır); Mâverîdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *el-Hâvi'l-Kebîr*, I-XIX, Thk.: Ali Muhammed Muavvid – Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1419/1999, C. XI, s. 531-532.

Kişinin malları üzerinde tasarruf hürriyetini en önde tutan Ebû Hanîfe (ö. 150/767), hâkime hayvan sahiplerini sadece uyarma yetkisi verirken Ebû Yusuf (ö. 182/798), hayvan sahiplerini, onların nafakalarını temine veya onları satmaya mahkemece mecbur tutulması gerektiğini savunur. Ebû Hanîfe, bunu diyanî yani öteki dünya bakımından hesabı olan bir hüküm olarak görür. Ebû Hanîfe aynı şekilde kişinin sahip olduğu ekin ve ağaçlara bakmayıp onları kurumaya terk etmesine de bu perspektiften bakar.⁹⁴

Mâlikî mezhebine göre hayvanlarını yemlemesi ve otlatması, hayvan sahibinin üzerine vaciptir. Şayet kuraklık olur da hayvan sahibi hayvanını yemleyemezse, hâkim o hayvanı satmak üzere hayvan sahibinden alır. Ayrıca hayvanlara aşırı yük yüklenmesi ve yavrusuna zarar verecek derecede hayvanın sütünün sağılması caiz değildir.⁹⁵

Hanbelî mezhebine göre hâkim ve yönetimin, hayvanların ihtiyaçlarını ve bakımını yapmayan kişilere müdahale yetkileri vardır ve bu konuda verecekleri hükümler bağlayıcıdır. Hz. Peygamber'in, sahip olduğu kediyi açlığa mahkûm edip onu ölüme götüren kadın hakkındaki sözleri bu konuda delildir. Yine Hz. Peygamber'in, kölelerin güç yetirilemez ağır işlere sevk edilmemesi yönündeki yasağında olduğu gibi hayvanlara işkence olacak ve zararı dokunacak fiil ve tutumlar yasaktır. Bu çerçevede, hayvanın fazla sağılıp yavruya yetecek miktarda süt bırakılmaması, sorumluluğu olacak bir davranıştır. Çünkü süt önce yavru için yaratılmıştır, artan kısmı bizimdir. Ayrıca yaşlanıp iş görmez hale gelen hayvan, eti yenen cinsten ise, sahibi onu kesme veya bakımını yapma arasında muhayyer bırakılır. Şayet eti yenen cinsten değilse, kronik bir hastalığa yakalanmış kölede olduğu gibi sahibi o hayvanın bakımını yapması konusunda mecbur tutulur.⁹⁶

Zâhirî mezhebine göre ise sahipleri hayvanların nafakasını sağlamaya veya otlayabileceği bir meraya salmaya mecburdur. Bunlardan kaçınan kişilerin hayvanları hâkim tarafından sahipleri adına satılır. Hz. Peygamber'in “*dedikoduyu, çok soru sormayı ve malı zayı etmeyi yasakladığına*” dair olan hadisi bu konuda delildir. Bu hadise göre malı zayı etmek, haramdır. Bir kişinin sahibi bulunduğu hayvanın yiyeceğini-içeceğini karşılamaması, malı zayı etmek demektir. Bunun için sahibi, hayvanların bakımını yapmıyorsa, bu durum engellenmelidir.⁹⁷

İslam hukukunda savaş istenmeyen bir olgu olmasına rağmen, tarihi tecrübe ve toplumsal realite kabullenilmiş ve bu konuda bir kısım düzenlemeler yapılmıştır. İslam hu-

94) Mevsîfî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li Ta'tili'l-Muhtâr*, I-V, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs., C. IV, s. 14; İbnü'l-Hümâm, Kemaleddîn Muhammed b. Abdulvahid (ö. 861/1457), *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. bs., Beyrut 1424/2003, C. IV, s. 388.

95) Girmâtî, Ebû Abdullah el-Mevvâk Muhammed b. Yusuf (ö. 897/1492), *et-Tâc ve'l-İklîl li-Muhtasari Halîl*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. bs., y.y 1416/1994, C. V, s. 582-583.

96) İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, I-X, Mektebetü'l-Kahire, y.y 1388/1968, C. VIII, s. 257-258.

97) İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, I-XII, Dâru'l-Fikr, Beyrut trs., C. IX, s. 264.

kukunun temel iki kaynağı Kur'an ve sünnette savaşın insani boyutlarda sürdürülmesine dair hükümler yer almaktadır. Bu kapsamda savaşta barbarca metotlar kullanılması yasaklanmıştır. Bu bağlamda ağaçların kesilmesi ve ekinlerin yakılması, kadın, çocuk ve yaşlı, bunak, kör ve din adamları gibi savaşa maddi ve manevi fiilen katkısı bulunmayan kimselerin öldürülmesi, yaralanması, düşman askerlerin cesetlerinin hırpalanması/müsle gibi şiddet ve vahşet ihtiva eden her türlü eylem yasaklanmıştır. Genel ilke böyle olmakla birlikte, zaruri durumlarda savaş taktiği ve düşmanı psikolojik olarak caydırmak, ateşkes yoluyla barışa zorlamak için düşman topraklarında ağaç ve ekinlerin kesilip yakılması mubah görülmüştür.⁹⁸

SONUÇ

Allah, doğal çevreyi belirli bir ölçü ve denge içerisinde yaratmıştır. Kur'an ve hadislerin mana ve mahiyetine dar bir çerçeveden değil de geniş bir perspektiften bakıldığında, insanın çevreye karşı sorumlu ve bilinçli bir şekilde yaklaşması ve kendisine sunulan nimetlerden “*zarar vermeme*” ilkesi çerçevesinde, ölçülü ve dengeli olarak istifade etmesi gerektiği net bir şekilde görülmektedir. Aksi bir tutumun ise, hem insana hem de çevreye telafisi mümkün olmayacak şekilde zararlar verebileceği yine Kur'an'da ifade edilmiştir.

İslâm hukukçuları, çevreyi meydana getiren başta hayvan, su, toprak, hava ve bitki olmak üzere canlı-cansız bütün varlığa karşı “*zarar verilmemesi*” gerektiği hususunda ittifak etmişler ve bu konuda Kur'an ve hadislerden önemli ilke, esas ve hükümler çıkarmışlardır. Bu bağlamda “*zarar ve mukabele-i bi'z-zarar yoktur*” ilkesi çok önemlidir. Çünkü bu ilke, çevreye zarar veren unsurların daha baştan engellenmesi ve böylece zararın önüne geçilmesi gerektiğini bildirmektedir.

Sahipleri tarafından bakımları yapılamayan ve ihtiyaçları karşılanamayan hayvanların ve bitkilerin zarar görmemesi için fukaha, sahiplerine problemi çözecek çeşitli seçenekler sunmuştur.

Bütün bunlar, insana emanet olarak verilen çevreye ait kaynakların korunması, değerlendirilmesi ve üretiminin sağlanması neticesinde sağlıklı bir çevrede yaşayabilmek içindir.

KAYNAKÇA

Aclûnî, Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1748), *Keşfü'l-Hafâ*, I-II, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis, 1. bs., Dımaşk 1421/2000.

98) Buhârî, *Cihâd*, 154; Müslim, *Cihâd*, 29; Ebû Dâvud, *Cihâd*, 83; İbn Rüşd el-Hafîd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Mektebetü'ş-Şurûki'd-Devliyye, Kahire 1425/2004, s. 305-308; Nargül, “*İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Sırasında Korunması*”, s. 227-229.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, el-Mektebü'l-İslâmî, 5. bs., Beyrut 1405/1985.
- Akhtar, Muhammad Ramzan, “Towards An Islamic Approach For Environmental Balance”, *Islamic Economic Studies*, Vol. 3, No. 2, June 1996, s. 57-76.
- Ali Haydar Efendi (ö. 1936), *Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, I-IV, Gül Neşriyat, y.y trs.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, Kubbealtı, 4. bs., İstanbul 2011.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Şemsülhak Muhammed b. Emir Ali (ö. 1329/1911), *Avnü'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebî Davud*, I-XIV, el-Mektebetü's-Selefiyye, Thk.: Abdurrahman Muhammed Osman, Medine 1388/1968.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, DİB Yay., Ankara 1992.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988.
- Beydâvî, Ebû Said Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl*, I-IV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî – Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut trs.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- , *el-Edebü'l-Müfred bi't-Ta'likât*, Thk.: Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Mektebetü'l-Meârif, 1. bs., Riyad 1419/1998.
- Cibûrî, Muhammed Cebbâr Hâşim, *Fikhu'l-Bîe fi's-Şerâti'l-İslâmiyye*, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmîatü'l-Kûfe, 1432/2011.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behrâm (ö. 255/868), *Sünenü'd-Dârimî*, I-IV, 1. bs., Dâru'l-Muğnî, Riyad 1421/2000.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvud*, I-IV, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Erdoğan, İrfan – Ejder, Nazmiye, *Çevre Sorunları*, Doruk Yay., Ankara 1997.
- Eren, Mehmet, “Çevrenin Korunmasında Hz. Peygamber'in Sît Alan Uygulamaları”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep 2014, s. 91-111.
- Ertürk, Hasan, *Çevre Bilimleri*, Ekin, 3. bs., Bursa 2009.
- Fazlun, M. Khalid, “Islam and Environment”, *Encyclopedia of Global Environmental Change*, Ed.: Mr Peter Timmerman, Chichester 2002, Volume 5, s. 332-339.
- Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b. el-Hüseyn (ö. 458/1066), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., Beyrut 1421/2000.
- Gada, Mohd Yaseen, “Environmental Ethics in Islam: Prinsiples and Perspevtives”, *World Journal of Islamic History and Civilization*, 4 (4) 2014, s. 130-138.

- Gırnâtî, Ebû Abdullah el-Mevvâk Muhammed b. Yusuf (ö. 897/1492), *et-Tâc ve'l-İklîl li-Muhtasari Halîl*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., y.y 1416/1994.
- Haçkalı, Abdurrahman, *Şatbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*, Rağbet, İstanbul 2010.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1411/1990.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim Hattabi, (ö. 388/998), *Meâlimü's-Sünen Şerhu Süneni Ebî Davud*, I-IV, Matbaatü'l-İlmiyye, 1. bs., Haleb 1352/1934.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (ö. 456/1064), *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, I-XII, Dâru'l-Fıkr, Beyrut trs.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, I-X, Mektebetü'l-Kahire, y.y 1388/1968.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (ö. 275/888), *Sünen*, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, y.y 1395/1975.
- İbn Rüşd el-Hafîd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Mektebetü'ş-Şurûki'd-Devliyye, Kahire 1425/2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemaleddîn Muhammed b. Abdulvahid (ö. 861/1457), *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1424/2003.
- İbnü'l-Mîbred, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Hasan b. Ahmed (ö. 909/1503), *Kitâbü'l-İgrâb fî Ahkâmî'l-Kilâb*, Thk.: Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tayyâr - Abdülazîz b. Muhammed b. Abdullah el-Haclân, Dâru'l-Vatan, Riyad 1996/1417.
- Kanâa, Usâme Mahmûd, *el-Kâidetü'l-Küllîyye Lâ Darara Velâ Dırâra fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Dâru'n-Nehc, 1. bs., Haleb 1430/2009.
- Kardavî, Yusuf, *Riâyetü'l-Bîe fî Şerîati'l-İslâm*, Dâru'ş-Şurûk, 1. bs., Kahire 1421/2001.
- Kâsânî, Alauddîn Ebû Bekr b. Mes'ud (ö. 587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., y.y 1406/1986.
- Keleş, Ruşen, Hamamcı, Can, Çoban, Aykut, *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, 6. bs., Ankara-İstanbul 2009.
- Kocabaş, Savaş, “Çevreyi Korumaya Esas Teşkil Edecek İslam Hukuku Kaideleri”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep 2014, s. 131-151.
- Koşum, Adnan, “İslam Hukukunda Hayvanların Yaşama Hakları Bağlamında Köpeklerin Öldürülmeleri Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Yıl: 2015, s. 299-309.

- Köse, Saffet, “*Suyun Kullanımı ve Su kaynaklarının Korunması Hususuna Kur’ân ve Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım*”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum Bildiri Metinleri*, I-II, İstanbul 2008, s. 145-165.
- Macit, Yunus, *Hz. Peygamber’in Sünneti’nde Çevre*, Trabzon 2000.
- Mâlik b. Enes, İbn Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî (ö. 179/796), *el-Müdevvene*, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. bs., y.y 1415/1994.
- _____, *el-Muvattâ*, Dâru’l-Hadîs, Kahire trs.
- Mâverdi, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *el-Hâvi’l-Kebîr*, I-XIX, Thk.: Ali Muhammed Muavvid – Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1419/1999.
- Mevsilî, Ebü’l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li Ta’lîli’l-Muhtâr*, I-V, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut trs.
- Meydan Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I-XXIV, Milliyet, İstanbul trs.
- Mübârekfûrî, Ebü’l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahîm (ö. 1353/1935), *Tuhfetü’l-Ahvezî bi-Şerhi Câmi’i’t-Tirmizî*, I-X, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut trs.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn İbnu’l-Haccâc (ö. 261/874), *Sahîhu Müslim*, I-V, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Müttakî, Ali b. Hüsâmeddîn b. Abdulmelik b. Kadîhân (ö. 975/1567), *Kenzü’l-Ummâl fî Süneni’l-Akvâl ve’l-Ef’âl*, I-XVI, Müessesetü’r-Risâle, 5. bs., Beyrut 1405/1985.
- Nargül, Veysel, “*İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Sırasında Korunması*”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Yıl: 2014, s. 223-249.
- _____, “*İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine*”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, Gaziantep 2014, s. 115-130.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö. 303/915), *Sünenü’n-Nesâî’s-Süğrâ*, Dâru’s-Selâm, Riyad trs.
- Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Kitâbul-Mecmû’*, I-XXIII, Mektebetü’l-İrşâd, Cidde trs.,
- Özdemir, İbrahim – Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, DİB Yay., Ankara 1995.
- Özey, Ramazan, *Çevre Sorunları*, Aktif Yay., 4. bs., İstanbul-Erzurum 2014.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sünenü’t-Tirmizî*, I-V, 2. bs., Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Turgut, Nühket Yılmaz, *Çevre Politikası ve Hukuku*, İmaj Yay., 2. bs., Ankara 2012.
- Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2010.

- Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar*, Yıl: 2001, Sayı: 3-4, C. XIV, s. 405-421.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer (ö. 207/822), *el-Megâzî*, I-III, Thk.: Marsden Guns, Dâru’l-E’lamî, 3. bs., Beyrut 1409/1989.
- Yıldırım, Mustafa, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, Tibyan Yayıncılık, 4. bs., İzmir 2015.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vil*, I-IV, Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 4. bs., Beyrut 1427/2006.
- Zerkâ, Ahmed Muhammed (ö. 1999), *Şerhu’l-Kavâidi’l-Fıkhıyye*, Dâru’l-Kalem, 2. bs., Dımaşk 1422/2001.
- Zühaylî, Vehbe, *el-Fıkhü’l-İslâmî ve Edilletüh*, I-VIII, Dâru’l-Fıkr, 3. bs., Dımaşk 1409/1989.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf (ö. 1122/1711), *Şerhu’z-Zürkânî*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut 1411/1990.